

TUDOR DINU

OAMENII
EPOCII
FANARIOTE

Chipuri
din bisericile
Țării Românești
și Moldovei

cu fotografiile autorului

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Dionisie Constantin Pîrvuloiu
Coperta: Ioana Nedelcu
Macheta: Radu Gârmacea
Corector: Iuliana Glăvan
DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru

Tipărit la Art Group

© HUMANITAS, 2018

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Dinu, Tudor
Oamenii epocii fanariote: chipuri din bisericile Țării Românești și Moldovei /
Tudor Dinu. – București: Humanitas, 2018
Conține bibliografie
ISBN 978-973-50-6156-2
94

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 408 83 50, fax 021 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021 311 23 30

Dedic acest volum distinsei doamne Ekaterini Sophianou, archontissă a Patriarhiei Alexandriei și Întregii Africi, care m-a susținut pe parcursul întregii cercetări.

Recunoștința mea se îndreaptă înainte de toate către Înaltpreasfințitul Părinte acad. dr. Irineu Popa, Arhiepiscopul Craiovei și Mitropolitul Olteniei, și către Înaltpreasfințitul părinte dr. Varsanufie Gogescu, Arhiepiscopul Râmnicului, care m-au primit cu căldură în biroul lor și mi-au dat binecuvântarea și părintești sfaturi pentru întreprinderea cercetării de față.

Adresez, de asemenea, vii mulțumiri tuturor clericilor și mirenilor care mi-au întins o mână de ajutor pe parcursul documentării și redactării prezentului volum.

ГРИГОР ПАЛАДЕ ЕИ БѢ СТОИК

СВЯТА

ЕВЖИ

ТЕЛТИЕ

ИСТИНА

Cuprins

<i>Mulțumiri</i>	5
Tablourile votive – oglindă a societății din epoca fanariotă	9
Domnii fanarioți cu coroana pe cap și crucea în mână	16
Semețele și elegantele doamne din Fanar	27
Marii dregători – pământeni și romei în căutarea eleganței	35
Velitele boieroaice pendulând între eleganța tradițională și cea novatoare	54
Boieri și boiernași în ținute demne de marii dregători	67
Soțiile boiernașilor ezitând între somptuozitatea și austeritatea vestimentară	87
Vameșul Matei își întoarce privirea înspre Dumnezeu	99
Falnicii oșteni ai unei armate aproape inexistente	103
Negustori întreprinzători din țară și de prin Balcani	119
Zugravii de biserici și alți meșteri luptându-se să iasă din anonim	129
Păscând turmele pentru îndestularea împărăției otomane	135
Din puținul moșnenilor pentru slava lui Dumnezeu	139
Preacinstiții mitropoliți și episcopi	142
Gospodarii stareți ai sfințelor mănăstiri	153
Monahi din elita mănăstirilor	161
Umilele și cuvioasele monahii	169
Aristocrația clerului: protopopii și protopopesele	175

Fostul mare stolnic Grigore Palade rămâne fidel portului tradițional, în timp ce soția sa, Sevasti, adoptă mai multe elemente vestimentare de sorginte occidentală (Vărăști, Ilfov, 1817) (pagina alăturată).

Mulțimea nesfârșită a preoților din Valahia și Moldova	185
Preacinstitele prezbiterie – modele de eleganță discretă	195
Pe treapta de jos a slujirii bisericești: diaconii cu diaconesele lor	202
Coconi și copii după chipul și asemănarea părinților	209
Juni și june numai bune de nuntit	227
<i>În loc de epilog</i>	235
<i>Bibliografie</i>	237
<i>Repertoriu de edificii</i>	241
<i>Note</i>	245
<i>Glosar</i>	249

Tablourile votive – oglină a societății din epoca fanariotă

Deși ne despart de istoria premodernă a țărilor române doar vreo două veacuri, înfățișarea acelei lumi ne este azi mai puțin cunoscută. E o lume scufundată; imaginile ei (clădiri, veșminte, oameni și obiecte) par să se fi pierdut aproape toate. Câți dintre noi mai au puțința de a-și imagina amănunțit viața adevărată a unei epoci care a durat mai bine de un secol, lăsându-ne o moștenire persistentă, chiar dacă încă parțial ignorată?

Voi încerca în paginile acestei cărți să scot la lumină chipurile unor oameni care, trăind în vremuri neașezate și pline de primejdii, au vrut să lase o mărturie zugrăvită a trecerii și a rostului lor. Căci urmele veacului fanariot se află încă aici și așteaptă să se lase descoperite înainte de a dispărea pentru totdeauna.

În societatea actuală, în care suntem bombardați permanent și de pretutindeni cu imagini dintre cele mai diverse, era de așteptat ca interesul pentru istoria noastră premodernă să cunoască un regres, care se datorează și faptului că aceasta nu le oferă suficiente documente vizuale celor dornici să se aplece asupra ei. Cu toate că în muzeele noastre se păstrează artefacte de epocă – puține, foarte puține, din păcate, ca urmare deopotrivă a vicisitudinilor istoriei și a lipsei unei conștiințe a datoriei de a păstra patrimoniul material din trecutul mai mult sau mai puțin îndepărtat –, lipsesc chipurile autentice ale personajelor istorice pe care autorii manualelor școlare sau ai lucrărilor de popularizare au găsit nu rareori de cuviință să le înlocuiască cu imagini tardive, fan-teziste, menite să slujească unor scopuri propagandistice.

La prima vedere, această stare de lucruri se menține până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când apar și se răspândesc pe o scară tot mai largă mai întâi portretul de șevalet, iar apoi fotografia. Desigur, unele reprezentări ale voievozilor, mai ales ale celor cu o domnie îndelungată sau cu ambiții politice ori culturale mai mari, au supraviețuit pe zidurile propriilor ctitorii, însă chipurile bărbaților din eșaloanele inferioare ale puterii – nemaivorbind de oamenii de rând – ne rămân, de cele mai multe ori, necunoscute.

La o privire mai atentă, observăm că inventarul iconografic sporește semnificativ în veacul al XVIII-lea, atunci când, începând din timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), numărul de biserici ridicate în Țara Românească crește considerabil. Dacă într-o primă fază ampla operă constructivă constituie apanajul aproape exclusiv al voievodului și al apropiaților săi, odată cu numirea pe tronul de la București a principilor greci din Fanar – din 1716 și până în 1821 –, apar o mulțime de lăcașuri de cult ctitorite de oameni din categorii sociale dintre cele mai diverse (boieri și boiernași, militari, negustori, meșteșugari, clerici de toate rangurile), uniți între ei doar de credința în Dumnezeu și de o reală bunăstare, care le permite să aloce resurse bănești însemnate scopurilor pioase. Și, să nu uităm, acest lucru se întâmplă într-o vreme în care Europa Occidentală își trăiește emanciparea iluministă de sub atotputernica tutelă a Bisericii, fenomen ce nu atinge în spațiul românesc decât unele cercuri intelectuale, și aceasta de-abia către jumătatea secolului al XIX-lea.

Bastioane ale credinței ortodoxe, în vremea fanariotă Valahia și Moldova nu se mulțumesc să mituiască autoritățile otomane pentru a se asigura că nici o moschee nu are să-și înalțe minaretul spre cerul lor, ci își investesc o bună parte a surplusului economic, de altminteri relativ modest, în construirea de biserici. Căci, într-o vreme de cumplite tulburări (războaie, ocupații etc.) și de nesiguranță deplină a zilei de mâine, nădejdea în ajutorul divin și în viața de apoi e cea mai bună pavază a bieților creștini ce se simt neputincioși în fața vitregiilor sorții. O atestă, de altfel, elocvent inscripțiile votive de la intrarea fiecărui lăcaș de cult, care justifică actul donatorilor prin dorința de a-și asigura veșnica pomenire și mântuirea sufletelor lor și ale celor dragi.

Constantin Racoviță și Grigore II Ghica au, fără îndoială, o alură și o vestimentație ce amintesc de cele ale împăraților bizantini (Sitaru, Ilfov, 1752).

În afara finalității religioase, ctitorii urmăreau și scopuri lumești, pe care smerenia creștină îi împiedica să le mărturisească în scris. Prin opera lor căutau să dobândească prestigiu social, să își nemurească numele și să transmită viitorimii propria imagine; acesta era rostul tabloului votiv inclus de veacuri în programul iconografic al bisericilor ortodoxe. Potrivit tradiției mai vechi din țările române, acesta acoperea peretele de vest al pronaosului, dar se putea extinde, atunci când era vorba de o compoziție cu mai multe personaje, și pe zidurile adiacente, de sud și de nord.

Tablouri votive au existat în Țara Românească încă din veacul al XIV-lea, dar acum, odată cu înmulțirea ctitoriilor, numărul și varietatea

acestora sporesc exponențial în comparație cu secolele anterioare. Dacă însă reprezentările voievozilor din „veacurile de aur“ ale Principatelor au fost studiate până în cele mai mici detalii, imaginile mai puțin glorioșilor ctitori din decadentul veac greco-fanariot nu sunt nici măcar complet inventariate. La lipsa de interes motivată de prioritățile istoriografiei noastre se adaugă și o dificultate practică: nu rareori umilele lor biserici sunt răspândite prin zone greu accesibile călătorului chiar și la începutul mileniului trei.

Încercând să umplu acest gol, am realizat mai întâi, pe baza surselor bibliografice, o catagrafie cât a fost posibil de completă a bisericilor de zid de secol XVIII, unde era de presupus că s-au păstrat frescele originare. Acestea sunt în număr de 238 în Țara Românească: în afara Bucureștiului – 9 în Mehedinți, 31 în Gorj, 26 în Dolj, 80 în Vâlcea, 12 în Olt, 28 în Argeș, 19 în Dâmbovița, una în Giurgiu, 14 în Prahova, 6 în Ilfov, 10 în Buzău, una în Ialomița și una în Călărași –, iar în Moldova doar 6. Surprinzătorul dezechilibru numeric, pus de istoricul de artă Vasile Drăguț pe seama „oboselii Moldovei de prea plinul picturilor murale din epocile anterioare“¹, are cauze complexe: sărăcirea provinciei, decăderea artistică, lipsa de ambiții lumești a claselor conducătoare locale etc.

Situația pe care am întâlnit-o în teren s-a dovedit sensibil diferită de cea pe care o indica bibliografia de specialitate; din păcate, frescele originare se păstrează, într-o stare mai bună sau mai proastă de conservare, în doar 135 de biserici. Iar cel mai dureros este că o bună parte a acestui patrimoniu artistic a fost distrus în anii de după 1989, perioadă în care în România s-a înregistrat un reviriment religios semnificativ. Marasmul socio-economic ce a însoțit prăbușirea sistemului comunist a determinat reducerea drastică a fondurilor Ministerului Culturii disponibile pentru restaurări, fonduri care oricum nu ar fi fost direcționate pentru reabilitarea unor monumente de însemnătate secundară din „obscurul“ veac XVIII. Iar lipsa alocării de resurse financiare publice a fost dublată, cel puțin în anii '90, de relaxarea până la dispariție a controlului autorităților centrale asupra celor ce administrau monumentele religioase din mediul rural. Cele aproape cinci decenii de comunism, cu arta lor realist-socialistă ajunsă într-o formă și mai degradată în mediul rural, viciaseră în mare măsură simțul estetic al sătenilor, cărora zugrăvelile stângace în culori țipătoare

Fălnica ctitorie a protopopului Șerban Copăceanu (Copăceni, Vâlcea, 1804) se sprijină astăzi pe scânduri de lemn gata și ele să se năruie.

ale vreunui meșter local fără școală le păreau acum mult mai atractive decât vechile fresce înnegrite de fum. În plus, restaurarea științifică a acestora din urmă ar fi presupus o investiție astronomică pentru bugetul lor modest (ca să nu mai vorbim de respectarea unei complicate proceduri birocratice), pe când „artiști“ dornici să-și probeze talentul în schimbul unei sume modice și al unui tain de merinde și băutură se găseau la tot pasul. Așa s-a ajuns, cu acordul tacit al autorităților religioase superioare, ca peste douăzeci de ansambluri de fresce din epoca fanariotă (cele mai

În ciuda interdicției explicite a autorităților laice, frescele din biserica Sfântul Nicolae de la Zătreni (Vâlcea, 1734) au fost repictate grosolan, iar în locul unuia dintre ctitori și-a făcut apariția un om de afaceri local.

multe în județul Vâlcea) să fie complet înlocuite cu zugrăveli noi fără nici o valoare artistică.

În afara repictărilor complete, un număr și mai mare de opere de artă au fost definitiv compromise, în perioade mai noi sau mai vechi, prin retușări grosolane care le-au alterat profilul și le-au răpit orice farmec. Din fericire însă, aceste practici ale tranziției par a fi încetat în ultimii ani, când instituțiile abilitate să se ocupe de conservarea monumentelor istorice și-au reintrat în drepturi, iar noii ierarhi ai Bise-

riicii Ortodoxe Române se preocupă de patrimoniul artistic din eparhiile lor. Putem spera că autoritățile laice și religioase responsabile vor reuși, cu fonduri europene, să salveze măcar câteva dintre frescele de mare valoare ajunse într-un avansat stadiu al degradării, ce pune sub semnul întrebării supraviețuirea lor pentru generațiile viitoare. Tot programele europene, ce includ o parte obligatorie de promovare, ar putea contribui la cunoașterea și prețuirea de către public a patrimoniului artistic din secolul al XVIII-lea românesc, un patrimoniu care, în mare parte, zace acum, ferit cu strășnicie de privirile curioase.

Iar acest patrimoniu merită din plin interesul, așa cum o dovedesc imaginile din tablourile votive reproduse în această carte. Ele alcătuiesc nu doar o amplă galerie de portrete caracterizate de un remarcabil realism, ci și o frescă a societății veacului al XVIII-lea, cu oamenii ei mari și mici, de la vodă și mitropolitul țării până la moșneni umili sau simpli ciobani, ce își etalează cu mândrie în ochii posterității cele mai frumoase costume,